

REŞİD RIZÂ'NIN MUCİZE ANLAYIŞI BAĞLAMINDA İNŞİKÂKU'L-KAMER KONUSUNDAKİ RİVÂYETLERİ TAHLİL VE TENKİDİ*

RASHID RIDA'S MIRACLE IN THE CONTEXT OF UNDERSTANDING ON SPLITTING OF THE MOON NARRATIVES THAT ANALYSIS AND CRITICISM

Mustafa AYDIN*

Öz

Son dönemde Müslümanların içinde buldukları sorunlara çözüm arayan şahsiyetler arasında ilk sıralarda yer alacak olanlardan birisi de hiç şüphesiz, Muhammed Reşid Rızâ'dır. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Reşid Rızâ, birçok alanda vermiş olduğu eserleri ve dünyanın çeşitli bölgelerinden kendisine sorular yöneltilip fetva istenmesi, o dönem gerek İslâm dünyasında ve gerekse Batıda ne derece önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Reşid Rızâ İslam dünyasında yeterince tanınabilmiş, tanıtılabilmiş midir? Müslümanların geri kalmışlığına çözüm arayışına girişmiş olan şahsiyetler, birçok açıdan eleştiri ve tartışmaya konu olmuşlardır. Reşid Rızâ da hadislere karşı tutumu da olmak üzere birçok konuda eleştirilmiştir. Onun hakkındaki eleştirilerden birisi de mucizeleri ve bu konudaki rivayetleri kabul etmediği şeklindedir. Biz de çalışmamızda bu iddiaların ne derece haklı olup olmadığını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Reşid Rızâ, Hadis, Sünnet, Rivâyet, Mucize, İnşikâku'l-Kamer, Ayın Yarılması.

Abstract

Muhammad Rashid Rida is one of those who will be in the first place among the people who are seeking solutions to the problems of Muslims in the last period. Rashid Rida, who has a multi-faceted personality, his works in many fields and asking questions from various regions of the world and asking him a fatwa shows how important he was in both Islamic and Western world at that time. Is Rashid Rida recognized and recognized in the Islamic world? Persons who have sought solutions to the backwardness of Muslims have been criticized and debated in many ways. Rashid Rida was also criticized on many issues, including his attitude towards the hadiths. One of the criticisms about him is that he does not accept the miracles and the narrations. In our study, we will try to determine whether or not these claims are justified.

Keywords: Rashid Rida, Hadith, Sunnah, Narrative, Miracle, Ainshiqaq Alqamar, Splitting Of The Moon.

1. Mucize Kavramı ve Reşid Rızâ'ya Göre Mucize'nin Kısımları

Mucize kelimesi sözlükte aciz bırakan, güçsüz kılan gibi anlamlara gelirken (İbn Manzûr, ts., V/369; Fîrûzâbâdî, 2015, 516), ıstîlâhi olarak "insanların benzerini meydana getirmekten aciz kalacakları ve adeta meydan okuma şeklinde peygamberlik iddiasında bulunan zattan âdetin hilafına ve tabiat kanunlarının aksine olarak zuhur eden harikulade olaylar" anlamına gelmektedir. Asıl maksadı peygamberin nübüvvet davasını ispat ve doğrulamaktır" (Karaman, 2005, 455).

Reşid Rızâ, mucizeleri iki kısma ayırmaktadır: 1) Tekvînî Mucizeler, 2) Kesbiye benzeyen ruhânî mucizeler. Mucizelerin tamamı Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği üzere nebîlerin kesbi (gayretleri) ile değil, Allah'tandır. Ona göre mucizeler, görüntüleri itibarıyla iki kısımdır. a) Üzerinde cereyan eden ilahi bir kanunun varlığı bilinmeyen kısım. Bu yönüyle, hükümet kanunlarındaki istisnai hükümlere veya yöneticilerin özel bir maslahat için, yüksek iradesiyle hüküm koymasına benzer. b) Maddî olmayıp, ruhânî - ilâhi bir yasa ile gerçekleşen kısım (Reşid Rızâ, 2015, 241).

Reşid Rızâ'ya göre Yüce Allah'ın Hz. Mûsâ'yı desteklediği ve Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen Mısır'da gerçekleşen dokuz mucize, birinci kısımdır. Bu mucizelerle ilgili gerçekte veya görünüşte bir kesb (çalışma) yoktur. Benî İsrâîl'in Mısır'dan çıktığı ve çölde bulunduğu müddet zarfında gerçekleşen diğer mucizeler de bu kabildendir. Bunların hiçbirinde Hz. Mûsâ'nın kesbi yoktur. Hepsi Allah'tandır (Reşid Rızâ, 2015, 241).

Hz. İsâ (as) ile ilgili olarak da Reşid Rızâ şunları söylemektedir: "Hz. İsâ'ya gelince, Allah'ın kendisini desteklediği mucizelerin -insanlarca bilinen kanunların ve alışılmışın dışında olmaları itibarıyla- tamamı veya çoğunluğu, Allah'ın yarattığı şekliyle ruhlar âlemindeki yasalar çerçevesinde gerçekleşmiş

* Bu çalışma yazarın Doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Payas Anadolu İmam-Hatip Lisesi, Müdür Yardımcısı.

görülmektedir. Hz. İsa'nın annesi, rahmine Cebrâil'in (as) Allah'ın ruhunu üflemeyle hamile kalmıştır. Bunun sebebi Cebrail'in (as) Allah'ın kudretiyle rahme üflemevidir. Bu sebepten Hz. İsa'nın keşif ve hastaları iyileştirme gibi manevî mucizelerle ön plana çıkmasına şaşırılmamak gerekir. *"İrızını korumuş olan kadını da (Meryem'i de) hatırla. Ona ruhumuzdan üflemiştik. Kendisini de oğlunu da âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştık."* (Enbiyâ 21/91) *"Meryem oğlu İsa'yı ve annesini büyük bir mucize kıldık."* (Mu'minûn 23/50). Burada Hz. İsa'nın ve Hz. Meryem'in mucize olması, Hz. Meryem'in hamile kalması ve Hz. İsa'nın beşerî bir aşılama veya söylenildiği üzere bazı canlılarda olan erkeklik ve dişilik maddesinin onun rahminde mevcut olması ile değildir. Sadece ilahi bir nefha iledir." (Reşid Rızâ, 2015, 242).

Sonuç itibarıyla Hz. Mûsâ'nın mucizeleri, onun ruhi gücüyle ilgili bir kanunla değil, Allah'ın kudretiyle gerçekleşmiştir. Hz. İsa'nın mucizelerinde ise durum böyle değildir, bunun tam tersidir. (İkinci kısma girmektedir. Sebep sonuç içerisinde gerçekleşmektedir.) Bundan dolayı birinci kısma giren mucizeler sebep sonuç ilişkisinden uzak olduğu için insanlar nazarında Allah'ın kudretine daha çok delâlet etmektedir (Reşid Rızâ, 2015, 244).

Reşid Rızâ'ya göre Yüce Allah tüm peygamberlerine kavimlerini Allah'a çağırırken doğruluğuna delil olması için akli veya kevnî bir mucize vermiştir (Reşid Rızâ, 1990, XII/172). Yüce Allah'ın resullerini mucizeyle desteklemesi, kavimlerine karşı bir delil olması, hidayete hazır kişilerin hidayete ermesi ve inkârcılar üzerindeki sözün hak olması içindir. Bu ancak mucizenin gösterilmesi ile olur. Aynı zamanda peygamberlerin tebliğinin tamamlanması için vaciptir (Reşid Rızâ, 2015, 233). Önceki nebilerin mucizelerinin isbatı, ancak Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetinin sübutu ve onunla gelen Kur'an-ı Kerim ile mümkündür. Çünkü insanoğlunun bağımsız ilmi tutumu karşısında ona şehâdet edecek tek delil Kur'an-ı Kerim'dir. Bu mucizeleri nakleden kitapları sahiplerine nisbet etmek mümkün değildir. Bunlar arasında kendi dilleriyle yazılmış tevâtür veya âhâd yolla nakledilmiş bir nüsha bulunmamaktadır. Bu yazılanların, çelişki ve ihtilaf gibi hatalardan uzak olduğunu, tercümelerinin de doğru olduğunu ispatlamak mümkün değildir (Reşid Rızâ, 2015, 115).

"Allah'a ve O'nun Resûlü ümmî Nebî'ye iman edin," (A'râf 7/158) ayetini açıklarken Hz. Peygamber'in (sav) görevinin Kitab ve hikmeti öğretmek, onları temizlemek ve ırk, dil, vatan asabiyyeti ile oluşacak düşmanlık ve tefrikadan, cehalet, rezillik, şirk ve hurafelerden arındırmak olduğunu, nebilerin (as) onu müjdelediğini ve O'nun ümmî oluşunun en büyük mucizesi olduğunu *"cahiliyye döneminde ümmideki ilim ve yetimdeki terbiye sana mucize olarak yeter,"* (Reşid Rızâ, 1990, I/183. Krş. Bûsîrî, 2009, 96) sözleriyle ifade etmektedir (Reşid Rızâ, 1990, IX/257).

Reşid Rızâ ulemanın, Yüce Allah'ın her peygambere kendi yaşadığı asra ve kavme uygun mucizeler verdiği sözünü naklettikten sonra, Arapların fesâhat ve belâğatta hiçbir kavmin ulaşamayacağı dereceye yükseldiklerini, bundan dolayı da Allah'ın Hz. Muhammed'e en büyük mucize olan Kur'an-ı Kerim'i verdiğini ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim nazmı, üslubu, fesâhat ve belâğatı yönünden hem Araplara hem de diğer insanlara mucize bir kitaptır (Reşid Rızâ, 1990, I/182). Kısaca, Hz. Peygamber'in, ilmî, akli ve daimi en büyük mucizesi Kur'an-ı Kerim'dir (Reşid Rızâ, 2015, 228). Hz. Muhammed'in (sav) nübüvveti bizzat kendisiyle yani kevnî mucizelerle değil, şüphe olmayan ilmî ve akli delillerle sabittir. Ezberleyerek ve yazarak metni harfi harfine tevâtüren nakledilen tek ilahi kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Yine ezberleyerek ve yazılarak muttasıl isnatlarla hayatı nakledilen tek nebî Hz. Muhammed'dir. Objektif görüşlü âlimlerin akıl yürütebilecekleri, üzerine hüküm bina edebilecekleri tek din İslâm'dır (Reşid Rızâ, 2015, 115-16).

Hz. Peygamber'in kalıcı ve evrensel nübüvveti ile ilgili olarak Reşid Rızâ şu hadisi örnek vermektedir: Ebû Hureyre'den (ra) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her peygambere mutlaka insanların inanmakta olageldikleri mucizelerin benzeri bir mucize verilmiştir. Ama bana verilen (mucize) ise vahiydir ve bunu bana Allah vahyetmiştir. Bu sebeple Kıyâmet günü, diğer peygamberlere nazaran ümmeti en çok olan peygamberin ben olacağımı ümit ediyorum."* (Reşid Rızâ, 2015, 112. Krş. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 1; "İ'tisâm", 1; Müslim, "İman", 239; Nesâî, "Tefsîr, Nisâ 4/32" h. no: 11064; Ahmed b. Hanbel, 1999, XIV/190; XV/515).

Kur'an-ı Kerim'de müşriklerin peygamberlerden kevnî mucizeler istediklerini¹ ifade eden Reşid Rızâ, onların bu isteklerine, resûlün kendisinin ve kavminin bilmediği geçmiş resullerin ve kitapların haberleriyle, hidayeti, ilmi ve i'caziyla, ne bir kişinin, ne bir topluluğun ne de tüm insanların benzerini getiremeyecekleri Kur'an ile karşılık vermektedir (Reşid Rızâ, 2015, 113). *"De ki: "Andolsun, insanlar ve cinler*

¹ *"Ona (peygambere) Rabbinden bir mucize indirilse ya!" diyorlar. Yûnus 10/20. Reşid Rızâ, 1990, XI/269-70. Ayrıca bkz. "Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise, yapabilirsen yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mucize getiresin! Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi, o halde sakın cahillerden olma!" En'âm 6/35. Reşid Rızâ, 1990, VII/318-19; "De ki: Ben size, 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size 'Ben bir meleğim' de demiyorum. Ben sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum." De ki: "Görmeyenle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?" En'âm 6/50. Reşid Rızâ, 1990, VII/351-56.*

bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler." (İsrâ 17/88). Ayrıca Hz. Peygamber'e nübüvveti ispat mahiyetinde kevnî mucize gönderilmemesinin hikmeti olarak Reşid Rızâ Kur'ân-ı Kerim'deki "Bizi, âyetler (mucizeler) göndermekten alıkoyan tek şey, öncekilerin bu âyetleri yalanlamış olmasıdır," (İsrâ 17/59) ayetini delil göstermektedir (Reşid Rızâ, 1990, XI/286).

Reşid Rızâ'ya göre Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e ikram ettiği kevnî mucizeler, onun nübüvvet ve risâletine delil olması için değildir. Bilakis bu, zor zamanlarda yardım etme amacıyla Allah'ın ona ve ashâbına rahmetindedir. Sayı, teçizat, silah ve yemek bakımından kendilerinden üstün olan kafirlere karşı yardım etmesi gibi. Bedir Gazvesi ve zafer örnek verilebilir (Âl-i İmrân 3/124-125; Enfâl 8/9-12; Krş. Müslim, "Cihâd", 58). Hz. Peygamber'in hastaları iyileştirmesi, görmeyenlerin görmesini sağlaması, Tebük ve Ahzâb Gazvelerinde az yemekle çok kişinin doyması yine örnek olarak verilebilir (Reşid Rızâ, 2015, 113. Ayrıca bkz. Reşid Rızâ, 1990, XI/132. Krş. Buhârî, "Cihâd", 102, "Megâzî", 29, 38; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 32; "Eşribe", 141; Tirmizî, "Deavât", 112, 119).

Reşid Rızâ Kur'ân-ı Kerim'in Yüce Allah tarafından son peygamber Hz. Muhammed'in (sav) nübüvvetine hüccet kılındığını ve Kur'ân'ın hidayet konusunda aklî, ilmî, islâhî, gaybî ve üslup, nazm ve etki bakımından icâzî birçok ayeti ihtiva ettiğini ifade etmekte ve Kur'ân dışında verilen mucizelerin de Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvet ve risâletine delâlet etmediğini yani Yüce Allah'ın müşriklerin kendisinin peygamber olması dolayısıyla -geçmiş ümmetlerin peygamberlerinden istediği nübüvvetin isbatına yönelik- O'ndan (sav) beklediği mucizeleri göndermediğini, bunların zor zamanlarda mü'minlere yardım etme şeklinde vuku bulduğunu kaydetmektedir (Reşid Rızâ, 1990, XI/272). Kısaca bu isbata yönelik değil, ikrama, rahmete yönelik bir mucizedir.

2. Ayın Yarılması (İnşikâku'l-Kamer) İle İlgili Rivayetleri Tahlil ve Tenkidi

Reşid Rızâ'nın mucize anlayışı kapsamında ayın yarılması ile ilgili rivâyetler hakkındaki değerlendirmelerinin konuyu daha iyi anlamamız açısından yararlı olacağı kanaatindeyiz. *İnşikâku'l-Kamer*, "ayın iki parçaya bölünmesi" demektir. *Şakku'l-Kamer* de aynı anlamda kullanılmaktadır (Çelebi, 2000, XXII, 343). Bu tabir, Kamer Suresi'nin 1. ayetinde (*Kıyâmet yaklaştı ve ay yarıldı*) geçmektedir. Bu ayetin nüzul sebebinin Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'den mucize göstermesini istemeleri olduğu, onların bu isteğine kaşılık bir mucize olarak ayın ikiye yarıldığı ifade edilmektedir (Taberî, 2000, XXII, 565). Ehl-i Sünnet Kelamcılarının çoğunluğuna göre Hz. Peygamber'in mucizelerinden olan bu olay, Mu'tezile kelamcılarının göre birçok kimsenin görmesi gereken böyle bir olayın tevâtür derecesine ulaşmaması, tarih ve astronomi gibi ilim dallarının literatüründe yer almaması nedeniyle geçmişte gerçekleşmemiştir (Topaloğlu - Çelebi, 2015, 158). Mustafa Öztürk de ayette geçen *inşekka'l-kamer* ifadesi hakkında farklı görüşler olduğunu, İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre Hz. Peygamber zamanında ayın bilfiil yarıldığını, bununla birlikte bazı âlimlere göre ise bu durumun kıyâmet günü gerçekleşeceğini ifade ettikten sonra, gökyüzünün yarılması, güneşin dürülmesi, ayın karanlığa gömülmesi, güneşle ayın birbirine girmesi gibi kıyâmetle ilgili diğer tasvirler dikkate alındığında bu ikinci yorumun isabetli olduğunu, ayrıca söz konusu ifadenin Arap dilinde "*gerçeklerin ayan beyan ortaya çıkması*" anlamında bir deyim olduğunun da söylendiğini, fakat bu yorumun Ebû Hayyân (v. 745/1344) gibi bazı müfessirler tarafından eleştirildiğini belirtmektedir (Öztürk, 2014, 594. Krş. Ebû Hayyân, 2001, VIII/171; Mâverdî, ts. V/409; Şevkânî, 2007, 1476).

Bu konuyla ilgili rivâyetler;

Sadakatü'bnu'l-Fadl - Süfyân b. Uyeyne - İbn Ebî Necîh - Mücâhid - Ebû Ma'mer tarikiyle rivâyet edildiğine göre Abdullâh b. Mes'ud şöyle söylemiştir: "Hz. Peygamber zamanında ay, iki parçaya ayrıldı. Bir parçası dağın üst tarafında, diğer parçası dağın alt tarafında yer aldı. Bunun üzerine Resûlullâh (sav) "*şahit olunuz*," buyurdu." (Buhârî, "Menâkıb", 27; "Tefsîr, Sûretü'l-Kamer", 1. Krş. Müslim, "Sifâtu'l-Kıyâme", 43, 44). Olayın Mina'da vuku bulduğunu bildiren rivâyetler de bulunmaktadır (Müslim, "Sifâtu'l-Kıyâme", 45; Tirmizî, "Tefsîru Sureti'l-Kamer", 54).

Abdullâh b. Muhammed - Yûnus - Şeybân - Katade/Yezîd b. Zuray' - Saîd - Katade tarikiyle Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "*Mekkeliler Hz. Peygamber'den bir mucize göstermesini istediler. O da onlara ayın ikiye yarılmasını gösterdi.*" (Buhârî, "Menâkıb", 27, "Tefsîr, Sûretü'l-Kamer", 1. Krş. Müslim, "Sifâtu'l-Kıyâme", 46; Tirmizî, "Tefsîru Sureti'l-Kamer", 54).

Muhammed b. Kesîr - Süleymân b. Kesîr - Husayn b. Abdirrahmân - Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im tarikiyle rivâyet edildiğine göre Cübeyr b. Mut'im şöyle demiştir: "*Ay, Resûlullâh (sav) zamanında, bir parçası bu dağın, diğer parçası ise bunun üzerinde olmak üzere iki parçaya ayrılmıştır. İnsanlar 'Muhammed bize sihir yaptı' dedi. Diğer insanlar da 'bize sihir yapmış olsa da insanların tamamına yapmaya gücü yetmez,' dediler.*" (Ahmed b. Hanbel, 1999, XXVII/314-15. Krş. Tirmizî, "Tefsîru Sureti'l-Kamer", 54).

Osmân b. Sâlih – Bekr b. Mudar – Ca’fer b. Rabîa – Irâk b. Mâlik – Ubeydullâh b. Abdillâh b. Utbe b. Mes’ud tarihiyle rivâyet edildiğine göre Abdullâh b. Abbâs şöyle demiştir: “Ay, Hz. Peygamber zamanında ikiye ayrıldı.” (Buhârî, “Menâkıb”, 27; “Tefsîr, Sûretü’l-Kamer”, 1; “Menâkıbu’l-Ensâr”, 36; Krş. Müslim, “Sifâtu’l-Kiyâme”, 48).

Reşîd Rızâ, Suyûtî’nin (v. 911/1505) *ed-Durru’l-Mensûr* isimli tefsirinde *Sahihayn*’da yer alanlardan farklı, ziyadeleri olan bir rivâyet naklettiğini kaydetmektedir (Reşîd Rızâ, ts., XXX/264). Bu rivâyet şu şekildedir:

Atâ b. es-Sâib’den nakledildiğine göre Ebû Abdurrahmân es-Sülemî şöyle demiştir: “*Huzeyfe b. el-Yemân Medâin*’de² bir hutbe irâd etti ve Allah’a hamd ü senâ ettikten sonra şöyle dedi: ‘Kiyâmet yaklaştı ve Ay ikiye yarıldı.’ (Kamer 54/1) Bilmelisiniz ki kiyâmet yaklaştı ve Resûlullâh (sav) zamanında ay yarıldı. Dünya ayrılık ilan etti. Bugün hazırlık, yarın yarış günüdür.” (Krş. Suyûtî, ts., VII/672).

Reşîd Rızâ, ayın yarılma hadisesini birincisi astronomi ilmi açısından, diğeri de usûl ilmi açısından olmak üzere iki açıdan değerlendirmektedir (Reşîd Rızâ, ts., XXX/363).

Reşîd Rızâ’ya göre bazı kişilerin ayın yarılma hadisesini Astronomi ilmindeki (eski) usûle göre ayın sabit olduğu fikrinden hareketle sorunlu görmekteyler. Reşîd Rızâ ise, ayın Allah’ın yarattığı mahlukattan olduğu ve ona istediğini yapabileceğinden hareketle yarılma, kırılma ve çatlamanın kabul edilemeyeceği görüşünün Yunan Felsefesi’nin evhamı olduğunu, modern bilimin yapmış olduğu araştırmaların bunu çürüttüğünü ifade etmektedir.³ Ona göre akli başında bir Müslüman Yüce Allah’ın semavatı ve gök cisimlerini mükemmel ve düzenli bir şekilde eşitsizlik ve düzensizlikten uzak olarak yarattığı ve O’nun yaratılmışlar hakkındaki kanununda bir değişiklik olmayacağı hususunda şüphe etmez. Sünnetulâh da bir değişiklik olduğuna dair bir bilgi de ancak ayet gibi kesin ve sabit bir haberle doğru kabul edilebilir (Reşîd Rızâ, ts., XXX/363).

Reşîd Rızâ, konuyu usûl açısından da şöyle değerlendirmektedir: Ona göre Kur’ân-ı Kerim’in delâleti kat’î birçok muhkem ayetiyle sabit olduğu üzere Yüce Allah son peygamberi Hz. Muhammed’in (sav) nübüvvetinin sıhhati konusunda kâfirlere karşı bir mucizeyle meydan okumaktadır. Onlara karşı başka birşeye de ihtiyaç duymamaktadır. Onun ayeti, beşerin ve yaratılmışlardan hiçbirinin bir benzerini getiremeyeceği (mu’ciz) Kitâbullâh’tır. Aynı şekilde bu, sahih hadiste de ortaya konmuştur: “*Her peygambere mutlaka insanların inanmakta olageldikleri mucizelerin benzeri bir mucize verilmiştir. Ama bana verilen (mucize) ise vahiydir ve bunu bana Allah vahiyetmiştir. Bu sebeple Kiyâmet günü, diğer peygamberlere nazaran ümmeti en çok olan peygamberin ben olacağımı ümit ediyorum.*” (Buhârî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 1; “İ’tisâm”, 1; Müslim, “İman”, 239; Nesâî, “Tefsîr, Nisâ 4/32” h. no: 11064; Ahmed b. Hanbel, 1999, XIV/190; XV/515). Kur’ân-ı Kerim’den müşriklerin peygamberlikle ilgili olarak “*melek gelseydi, bir mucize gelseydi*” gibi sözler sarfettikleri ayetleri (Yûnus 10/20; Ra’d 13/7 ve 27; Tâhâ 20/133; Ankebût 29/50-51; En’âm 6/8) vurgulayan Reşîd Rızâ daha sonra bu konuyla ilgili şu ayetleri zikretmektedir: “*Bizi, (Kureyş’in istediği) mucizeleri göndermekten, ancak öncekilerin onları yalanlamış olması alıyordu.*” (İsrâ 17/59). “*Onların yüz çevirmesi sana ağır gelince, eğer gücün yeri delmeye veya göğe merdiven dayamağa yetmiş olsaydı, onlara bir mucize göstermek isterdin. Allah dileseydi onları doğru yolda toplardı. Sakın bilmeyenlerden olma. Ancak (samimiyetle) dinleyenler daveti kabul eder. Ölülere gelince, Allah onları diriltecek, sonra da O’na döndürülecekler. O’na Rabbinden bir mucize indirilseydi ya! dediler. De ki: Şüphesiz Allah mucize indirmeye kadirdir. Fakat onların çoğu bilmezler.*” (En’âm 6/35-37). “*Kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair kuvvetli bir şekilde Allah’a and içtiler. De ki: Mucizeler ancak Allah katındadır. Ama mucize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız? Yine O’na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz. Ve onları şaşkın olarak azgınlıkları içerisinde bırakırız. Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çokları bunu bilmezler.*” (En’âm 6/109-111). Reşîd Rızâ bu kat’î muhkem ayetlerden sonra bu konudaki rivâyetlerin nasıl kabul edileceğini, müşriklerin Nebî’den (sav) mucize talep ettiklerinin nasıl doğru kabul edileceğini sormaktadır (Reşîd Rızâ, ts., XXX/363-65).

Reşîd Rızâ ayın yarılma hadisesinin çok sayıda sahâbî ve tâbiûn tarafından nakledilen mütevâtir bir haber olduğunu (Krş. Kettânî, ts., 211-12) söyleyenlere, bu iddianın geçersiz olduğunu çünkü bu hadiseyi

² Hz. Ömer döneminde buraya vali tayin edilmiştir. Mizzi, 1980, V/499.

³ İbn Sînâ’nın (v. 428/1037) *el-İşârât*’ının olağan üstü hallerle ilgili son bölümünden yaptığı çeşitli iktibaslarla İslâm filozoflarının Yunan astronomu Batlamyus’un astronomi nazariyelerini kesin ilim zannettiklerini, buna bağlı olarak ayın ne Asr-ı Saâdet’te ne de kıyamette yarılmasının mümkün olmadığını, sadece insanlara öyle gösterildiğini ve gösterileceğini kabul ettiklerini anlatır. İbn Sînâ’nın açıklamalarındaki bir çelişkiye temas ettikten sonra bu nazariyenin artık çürüdüğünü, günümüz ilminin ayın yarılmanın esirî bir cisim değil yarılabilir katı bir cisim olduğunu ortaya koyduğunu (Bilgin, 1997, XV/158), dolayısıyla ayın geçmişteki yarılmasının bir vakia olduğunu söyler. Devamında da Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır şunları ilave etmektedir: “Bu manâyı verirken gerek ayın yarılması mucizesini ve gerek kıyametin kopmasıyla ileride ayın yarılabilceğini imkânsız saymaya hakkı olmadığını da itiraf etmesi gerekir.” Yazır, 1979, VII/463.

Buhârî (v. 256/870) ve Müslim'in (v. 261/875) şartlarına uygun olarak rivâyet eden tek sahabinin İbn Mes'ud olduğu, ondan da sadece Ebû Ma'mer tarikiyle rivayet edildiğini, ayrıca Enes b. Mâlik ve Abdullâh b. Abbâs rivâyetlerinin mürsel olduğunu çünkü rivâyetlere göre olayın hicretten beş sene önce Mekke'de vuku bulduğu, Enes'in Ensar'dan olup, hicret esnasında on yaşında olduğu (Krs. İbn Sa'd, ts., VII/17; İbn Hibbân, 1975, III/4; İbnü'l-Esir, 2012, 73-5; Mizzî, 1980, III/353-78; İbn Hacer, 1984, 329-31) ve olay esnasında Medine'de olduğunu, Abdullâh b. Abbâs'ın ise henüz doğmadığını (Krs. İbn Hibbân, 1975, III, 207-8; İbn Hacer, *Takrîb*, 1986, 309) kaydetmektedir. Bununla birlikte Enes'ten bu rivâyeti sadece Katade'nin, İbn Abbâs'tan da Ubeydullâh b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ud'un naklettiğini belirtmektedir. Ayrıca Enes'in bu rivâyeti kimden aldığı bilinmediği ve İbn Mes'ud'dan duyması da uzak ihtimal olduğunu, bu olayı haber veren Cübeyr b. Mut'im'in de Hudeybiye'den sonra, Mekke'nin fethinden önce Müslüman olduğunu (Krs. İbn Hibbân, 1975, III/50; Mizzî, 1980, IV/506; İbn Hacer, 1984, II/56) ifade etmektedir (Reşid Rızâ, ts., XXX/363-65). Son rivâyetin nakledildiği sahâbî Huzeife b. el-Yemân da Medine'de doğduğundan dolayı (Krs. İbn Sa'd, ts., VI/15; Mizzî, 1980, V/495-510, İbn Hacer, *Takrîb*, 1986, 154) bu hadiseyi görmesi mümkün değildir. İbn Hacer de (v. 852/1449) Enes rivâyeti dışında müşriklerin isteğine karşılık Hz. Peygamber'in bu mucizeyi gösterdiğine dair başka bir rivâyet görmediğini ifade etmektedir (İbn Hacer, 1959, VII/182). Yukarıda gördüğümüz gibi Enes rivâyeti problemlidir. Reşid Rızâ, bu konu ile ilgili rivâyetlerin birinin Ebû Nuaym'ın (v. 430/1038) *Hilyesi*'nde İbn Abbâs'tan nakledildiğini, orada da görenlerin bir kısım Yahûdiler olduğunun bildirildiğini ancak Mekke'de Yahûdi bulunmadığını ve Kamer Suresi'nin de icmâ ile Mekki olduğundan dolayı bu rivâyetin şaz olduğunu ifade etmektedir (Reşid Rızâ, ts., XXX/262-63, 366, 372).⁴

Yukarıdaki rivâyetlerin râvilerini de değerlendiren Reşid Rızâ, Süleyman b. Kesîr'in ve Muhammed b. Kesîr'in zayıf kabul edildiklerini (İbnü'l-Cevzî, 1986, II/23; Zehebî, ts., II/220; IV/18; İbn Hacer, *Lisân*, 1986, VII/366), Husayn b. Abdirrahmân'ın sika olmakla beraber ömrünün sonlarına doğru hafızasının bozulduğunun nakledildiğini (İbn Hacer, 1984, II/329), son rivâyette yer alan râvî Ata b. es-Sâib'in de ittifakla kabul edildiğine göre ömrünün son dönemlerinde hafızasının bozulduğu ve rivâyetlerde takdim ve te'hir yaparak sözlerin yerini değiştirdiğini (Ukayli, ts., III/400; Mizzî, 1980, XX/91; Zehebî, ts., III/70-2; İbn Hacer, 1984, VII/184; İbn Hacer, *Takrîb*, 1986, 39; Heysemî, 1991, X/137) ifade etmektedir (Reşid Rızâ, ts., XXX/263-64). Ayrıca son rivâyette yer alan "*Resûlullâh (sav) zamanında*" ibaresinin aynı rivâyetin diğer kaynaklarda yer alan versiyonunda bulunmadığını (Krs. Hâkim en-Nisâbüri, 1990, IV/651; Ebû Nuaym el-İsfehânî, 1996, I/281) kaydetmektedir (Reşid Rızâ, ts., XXX/264).

Reşid Rızâ hadisenin geçtiği yerle ilgili de sıkıntılar olduğunu, bir rivâyette herhangi bir yer belirtilmediğini, diğerinde olayın Mina'da, bir diğerinde ise Mekke'de geçtiğinin nakledildiğini ama Mina'da ittifak edilmeyip, genel kabul gören görüşün Mekke olduğunu kaydetmektedir. Mütevâtir olduğunu savunanlara karşılık da çeşitli açıdan olayı değerlendirmektedir. Ona göre bu olay eğer gece olmuşsa ve insanların birçoğu uykuda olduğu için göremeyecekler ve mütevâtir olarak nakletmeleri mümkün değildir. Eğer gecenin başında olmuş ise, insanlar bu saatte uykuda olmadığından dolayı insanların çoğunluğunun ve bilhassa olayın vuku bulduğu bölgede yaşayanların bunu görmesi gerekir. Rivâyetlere göre olayın meydana geldiği zaman hesaplamalara göre hicretten önce beşinci sene hac dönemi ve yaz mevsimidir. Ayın yarılması olayının tutulma olayı olabileceği varsayımı doğru bir yaklaşım değildir. Bu olayın birbiriyle alakası yoktur. Çünkü ayın tutulması olayı güneş tutulması gibi zaman zaman gerçekleşen, dünyanın bir kısmının gördüğü, diğerinin görmediği, insanların çoğunluğunun anlattığı ve yapılan hesaplamalarla meydana geleceği zamanın anlık bilinebildiği kesinlik arzeden bir olaydır (Reşid Rızâ, ts., XXX/264-69, 373).

Reşid Rızâ, peygamberlerinden mucize isteyen ümmetlere cevaben, Allah'ın Resûlü'nü mucizeyle desteklemesi ve sonucunda da onların bu mucizeyi yalanlamaları üzerine, onların bu durumlarına karşılık Sünnetullâh'ın şöyle olduğunu söylemektedir: "Yüce Allah, acilen sadece yalanlayanları değil, herkesi toptan helak edecek bir azap indirir. O, Hâtemü'n-Nebiyîn'i alemlere rahmet olarak göndermiştir. Onun bu rahmetinden dolayı, kavminin toptan helakı söz konusu değildir... Şayet Kureys'in Nebî'den (sav) nübüvvetinin doğruluğu için mucize istediği doğru olsaydı, Yüce Allah, kat'î nasslarla sabit sahih kurala göre kavmini ve ümmetini toptan yok etmek suretiyle veya görüp de yalanlayanların Allah'ın azabına uğramaları için onların bu isteğine *Sahihayn* ve diğerlerinde Enes (ra)'den nakledildiği üzere ayın yarılmasını gerçekleştirerek cevap verirdi. Fakat bu yalanlamanın cezası olarak Yüce Allah'ın bir kişiyi azap ettiğine dair bir rivâyet nakledilmemiştir. Bilakis ona muhâlif rivâyet nakledilmiştir. O yalanlayanlardan bundan sonra ölenler olmuş, birkaç sene sonra Bedir'de öldürülenler olmuş, Nudayr b. el-Hâris gibi yalanlamakta ısrar

⁴ Araştırmalarımız neticesinde bu rivâyetin el-İsfehânî'nin (v. 430/1038) *Delâilü'n-Nübüvve* isimli eserinde olduğunu tespit ettik. Krs. Ebû Nuaym, el-İsfehânî, 1986, I/280. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Azimli, 2009, 97.

edip Huneyn'de Müslüman olanlar olmuştur. Hz. Peygamber, ona müellefe-i kulübden olması dolayısıyla yüz deve vermiştir" (Reşid Rızâ, ts., XXX/365-68; Krş. İbn Sa'd, ts., V/448).

Ayın yapısının yarılmaya müsait olmadığı şeklindeki Yunan Felsefesi'nin görüşünün isabetli olmadığı ve ayetteki mananın bu olayın gelecekte olacağını haber verdiğine dair (Krş. Halîmî, 1979, I/430) ifadeleri Reşid Rızâ'nın ayın yarılması olayının kıyamette vuku bulacağı görüşünde olduğunu göstermektedir (Reşid Rızâ, ts., XXX/362). Hasan el-Basrî (v. 110/728) de ayın yarılmasının kıyamette sūra ikinci defa üflenmesiyle gerçekleşeceğinden hareketle bu konuda şunları ifade etmektedir: "Ayın yarılması olayı bir mucizedir ve eğer ay yarılmış olsaydı bunu tüm insanların görmesi gerekirdi. Çünkü mucizeler insanlardan gizli kalmaz." (Krş. Mâverdi, ts., V/409). Şevkânî'nin (v. 1250/1834) bildirdiğine göre Vâhidî (v. 468/1076), âlimlerin Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delili olarak gerçekleştiğini kabul ettikleri bu mucizeye muhalefet ederek, Osman b. Atâ'nın babasından nakille bu olayın kıyamette gerçekleşeceğini söylediğini ifade etmektedir (Reşid Rızâ, ts., XXX/373; Krş. Şevkânî, 2007, 1426). İmam Matûridî (v. 333/944) de aynı görüştedir (Mâtûridî, 2005, IX/441, 442).

Reşid Rızâ, "İnşikâku'l-Kamer" hadisesini sonuç olarak şöyle değerlendirmektedir: "*Sahihayn* ve diğerlerinde yer alan ayın yarılması ile ilgili hadisler yukarıda belirtilen ayet ve hadislerle çelişmektedir. Bu hadisler metin ve sened yönünden illetlidir. İlmi, aklî ve tarihi problemler bulunmaktadır. Nebî'nin (sav) nübüvvetinin mucizesinin Kur'ân ile sınırlı olduğu ve talep edilen kevnî mucizelere inanmayanların toptan helak edileceğine dair rivâyet (Ahmed b. Hanbel, 1999, IV/173; Beyhakî, 1988, II/271-73) ve bunun yanında Buhârî (v. 256/870) ve Müslim'in (v. 261/875) sahih hadisiyle (Buhârî, "Fezâilu'l-Kur'an", 1; "İ'tisâm", 1; Müslim, "İman", 239) desteklenen Kur'ân ayetlerinin delâlet ettiği şey, hiçbir şeyin muhâlefet edemeyeceği kadar açık bir gerçektir." (Reşid Rızâ, 1990, XI/272-73).

Sonuç

Bir hadis âlimi olmamakla beraber Hadis Usulü'ne dair görüşleri, rivâyetler üzerine yaptığı sened ve metin tahlillerindeki bilgisi ve râvilere yönelik isnâd tenkidinde klasik ricâl kaynaklarından referanslar sunması Reşid Rızâ'nın bu alanda da bilgisini ortaya koymaktadır. Metin tenkidinde de ilk kriteri Kur'an, sonra ise hadislerdir. Çalışmamızın neticesinde ortaya çıkan ise o, nübüvvetin isbatına yönelik Hz. Peygamber'in tek mucizesinin Kur'an olduğu görüşünde olup, rahmet ve ikrama yönelik mucizelerin vuku bulduğunu (özellikle savaş gibi zor zamanlarda) ifade etmektedir. Onun yegâne mucizenin Kur'an olduğu anlayışından hareketle mucizelerini hiçbir temellendirmeye gitmeden inkâr ettiği iddiasını da kabul etmemiz mümkün görünmemektedir. O, ayın kıyamet alameti olarak ikiye ayrılacağını kabul etmektedir. Rahmete yönelik mucizeyi kabul etmesi ve ayın yarılması ile ilgili bu değerlendirmelerinden hareketle onun hadisi reddettiği, mucizeleri inkâr ettiği şeklinde bir çıkarımda bulunmak (bkz. Davudoğlu, 1997, 166-67) doğru olmasa gerektir. Kanaatimizce de gerek bu konudaki rivâyetlerin durumu gerekse de olayın bilimsel yönü dikkate alındığında, bu olay kıyamette gerçekleşecektir. Çünkü ayın yarılma hadisesi günlük sıradan bir olay değildir ve bu olayın sadece Arap yarımadasındakiler tarafından değil, onlarla aynı yarım kürede yaşayan herkes tarafından görülmesi gerekirdi ve bu olağanüstü durum tarihte kayıt altına alınıp, iz bırakan en önemli hadiselerden biri olurdu. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Reşid Rızâ gibi son dönemde ismi ön planda olan şahısların, başkalarının eserlerinden değil de müstakil bir şekilde kendi eserleri üzerinden okuyucuya sunulmasının, görüşlerinin hakkaniyet ölçüsünde ortaya konulmasının ilmi açıdan çok önemli olduğu ve o kişi hakkında daha sağlıklı değerlendirme imkânı sağlayacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (1999). *el-Müsned*. I-L, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Azimli, Mehmet (2009). Şakku'l-Kamer Olayı Çerçevesinde Bazı Tahliller. *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2/3, ss. 95-109.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (1988). *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvali Sâhibi's-Şeria*. I-XVI, thk. Abdu'l-Mu'tî Kal'acı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Bilgin, Mustafa (1997) "Hak Dini Kur'an Dili", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. c. XV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ss. 153-63.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (1995). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm.
- el-Bûsîrî, Ebû Abdillâh Şerefüddin Muhammed b. Saîd b. Hammâd b. Muhsin (2009). *Kaside-i Bürde*. çev. İlhan Armutçuoğlu, İstanbul: Erkam Yayınları.
- Çelebi, İlyas (2000). *İnşikâku'l-Kamer, Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. c. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ss. 343-345.
- Davudoğlu, Ahmed (1997). *Dini Tâmir Dâvasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (2001). *el-Bahrü'l-Muhîd*. thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavviz, Beyrut: Dâru'l-Kürübü'l-İlmiyye.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (1986). *Delâilü'n-Nübüvve*. thk. Muhammed Ravas Kalacı-Abdülber Abbas, Beyrut: Dâru'n-Nefâis.
- (1996). *Hilyetü'l-Evlîyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*. I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- el-Firûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub (2015). *el-Kamûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- el-Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (1990). *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. I-IV, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Cürcânî (1979). *el-Minhâc fi Şuabü'l-İmân*. thk. Hilmi Muhammed Fûde, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebi Bekr b. Süleymân (1991). *Mecmau'z-Zevâid*. I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (2012). *Üsdü'l-Çâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (1959). *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Marîfe.
- (1984). *Tehzîbu't-Tehzîb*. I-XII, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- (1986). *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme, Suriye: Dâru'r-Reşîd.
- (1986). *Lisânu'l-Mîzân*. I-VII, Beyrut: Müessesetü'l-İslâmî li'l-Matbûât.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (1975). *es-Sikât*. thk. es-Seyyîd Şerefu'd-Dîn Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfîi (ts.). *Lisânu'l-Arab*. I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Men' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ts.). *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (1986). *ed-Duaîfâ ve'l-Metrukîn*., I-III, thk. Abdullâh el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Karaman, Fikret (2005). "Mu'cize", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, haz. İsmail Karagöz, Ankara: DİB Yayınları.
- el-Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî (ts.). *Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadisî'l-Mütevâtir*. thk. Şeref Hicâzî, Mısır: Dâru'l-Kütübî's-Selefiyye.
- el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ts.). *en-Nüket ve'l-Uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)*. thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (2005). *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*. I-X, thk. Dr. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf (1980). *Tehzîbu'l-Kemâl*. I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (1999). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (2009). *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Öztürk, Mustafa (2014). *Kur'an-ı Kerim Meali, Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı.
- Reşîd Rızâ, Muhammed (ts.). *Mecelletu'l-Menâr*. I-XXXV, Kahire: Dâru'l-Harameyn.
- (1990). *Tefsîru'l-Menâr*. I-XII, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme. Tercüme, Erdoğan, Mehmet; Temel, Ali Rıza; Ünal, Harun; Beki, Niyazi; Bolelli, Nusret; Tüfekçi, İbrahim; Yaran, Rahmi; Yılmaz, Nedim (2011). İstanbul: Ekin Yayınları.
- (2015). *el-Vahyu'l-Muhammedî*, Kahire: Vizâretü'l-Evkâf. Tercüme, Özer, Salih (1991). *Muhammedî Vahiy*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ts.). *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (2007). *Fethu'l-Kadîr el-Câmiû-Beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Marîfe, 4. Baskı.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (2000). *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*. I-XXIV, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (2008). *el-Câmiu's-Sahîh (es-Sünen)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas (2015). *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Baskı.
- el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (ts.). *ed-Duaîfâ'u'l-Kebîr*. I-IV, thk. Abdu'l-Mu'tî Emin Kal'acî, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (1979). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Baskı.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ts.). *Mîzânu'l-İ'tidâl*. I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.